

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК СУБ'ЄКТ-СУБ'ЄКТНИЙ ПРОЦЕС: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Кожекіна Л.Ю.

аспірантка КНУ імені Тараса Шевченка

Раскрывается понятие и сущность процесса политической социализации как в широком, так и узком значениях. Рассматриваются подходы к периодизации политической социализации. Обсуждаются перспективы применения концепций «устойчивости представлений о политике» и «открытости к изменениям ценностей в течении жизни» в периодизации процесса политической социализации и социологическом изучении последнего.

The proposed article reveals the notion and the essence of the political socialization both in the broad and in the narrow sense. Different approaches to the periodization of political socialization are viewed. Also the perspective of using persistence model and the conception of life-time openness to change in the periodization of political socialization process is discussed.

Розкривається поняття і сутність процесу політичної соціалізації як у широкому, так і у вузькому значеннях. Розглядаються підходи до періодизації політичної соціалізації. Обговорюються перспективи застосування концепцій «стійкості уявлень про політику» та «відкритості до змін цінностей на протязі життя» в періодизації процесу політичної соціалізації та соціологічному вивченні останнього.

Ключові слова: політична соціалізація, політичний суб'єкт, етапи політичної соціалізації, концепція «стійкості політичних уявлень», концепція «зміни цінностей на протязі життя».

Актуальність дослідження. За умов інтенсивного процесу політизації суспільного життя значно зросла об'єктивна потреба в поглибленому науковому аналізі всіх аспектів політики. Такий аналіз цілком закономірно починати саме з політичної соціалізації особистості, з того, що вводить людину в політичне життя, як вона опановує політичну культуру [1, с.194-195]. Серед величезної кількості чинників, що сприяють збереженню політичної системи, соціалізація індивіда займає важливе місце, оскільки жодна система не зможе досягти достатнього рівня інтеграції і стабільності, якщо їй не вдасться виробити у своїх членів певної суми загальноприйнятих в суспільстві політичних знань, цінностей, установок [2, с. 714].

Мета статті – розкрити поняття і сутність процесу політичної соціалізації як у широкому, так і у вузькому значеннях, а також розглянути підходи до періодизації цього процесу.

Інтерес до проблеми політичної соціалізації простежується у роботах як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Зокрема, розгляду сутності політичної соціалізації, її особливостей присвячені праці О.Шестопа, М.Головіна, О.Соловйова, Н.Даниленко, Д.Ольшанського. Різні погляди на періодизацію процесу політичної соціалізації обґрунтовуються у роботах В.Пугачова, Ю.Ірхіна, В.Зотова, О.Малаканової, А.Клименка, Д.Істона, Дж. Денніса та інших дослідників. В контексті правомірності

застосування концепцій «стійкості уявлень про політику» і «відкритості до змін цінностей на протязі життя» та аналізу їх перспектив цікавими є дослідження Р.Сігел, Л.Преснякової, Г.Дилигенського, М.Хуге, Дж.Райта.

Політична соціалізація розглядається за аналогією із загальним процесом соціалізації як процес включення людини в політичну систему. Як зазначає О.Шестопа, можна розділяти тлумачення поняття політичної соціалізації у вузькому та широкому сенсі [3]. Політична соціалізація як сторона, епіфеномен загальної соціалізації забезпечує включення громадян у пануючу політичну систему за допомогою включення у соціальну структуру. Тоді як «політична соціалізація» у вузькому сенсі означає «деталі включення громадян у пануючу політичну систему в ході інтеграції до всієї суспільної структури і взаємозв'язки між цими деталями» [3]. Ці деталі виявляються в безпосередній участі в політичному житті. Тут може йти мова про формування партійно-політичних установок і орієнтацій, підтримку тих або інших політичних лідерів, вміння вести політичну дискусію, розбиратися в роботі виборчої системи, приймати правильно рішення на виборах тощо. Проте, як справедливо відзначає Головін Н.А. [4, с.30], в перехідний період, коли нова політична система з її інститутами ще не повністю сформувалася, політична соціалізація у вузькому сенсі цього терміну має другорядне значення. Оскільки в умовах суспільства, що

трансформується політико-соціалізаційний ефект подій суспільного життя виходить далеко за межі політики у вузькому сенсі цього слова. Справляючи вплив на все суспільство, політична соціалізація в широкому сенсі цього терміну все ж таки має пріоритетне значення.

Так само, як і загальна соціалізація, політична соціалізація є двостороннім складним процесом взаємодії індивіда і політичної системи. З одного боку, політична соціалізація включає цілеспрямовану дію політичної системи на індивіда і представляє процес передачі політичних норм, що існують в суспільстві, орієнтацій, цінностей і моделей політичної поведінки [5, с.388; 6, с.55; 7, с.62] (тобто політичної культури) від одного покоління до іншого, від одних соціальних груп і спільностей до інших.

З іншого боку, політична соціалізація включає і власну активність індивіда, тобто виборче освоєння і перетворення пропонованих суспільством норм політичної культури в свої власні цінності і установки. В цьому відношенні вплив політичної системи на політичне формування особистості в деякій мірі залежить від внутрішніх переконань індивіда.

Таким чином, в обох випадках політична соціалізація — це процес, який розгортається на різних рівнях суспільних взаємодій: як індивідуальному, так і суспільному. Але характер його протікання може бути різним, що слід враховувати в емпіричному дослідженні процесу.

Найбільш поширеним у вітчизняній літературі визначенням політичної соціалізації є визначення в інтерпретації Д.Ольшанського: «це процес включення людини в політичну систему шляхом наділення її досвідом даної системи і держави, що виникла на її основі. Досвід певної політичної системи закріплюється в політичній культурі. Тобто, це такий процес взаємодії індивіда і політичної системи, метою якого є адаптація індивіда до даної системи, перетворення його на особистість громадянина» [8, с.129].

Політичні якості не даються людині відразу. Будь-який індивід є потенційним суб'єктом політики, але не кожен стає таким реально. Щоб стати політичним суб'єктом, людина повинна віднайти в політиці свою сутність та існування. Іншими словами, вона повинна практично засвоїти політичний досвід, усвідомити себе як суб'єкта політичної дії, виробити свою позицію в політичному процесі і свідомо визначити своє відношення до світу політики, ступінь участі в ній. Залучення людини до політики відбувається поетапно. Зустрічаються різні періодизації процесу політичної соціалізації.

Наприклад, відповідно до ступеня самостійності політичної участі соціалізацію підрозділяють на первинну і вторинну [5, с.391; 9; 10, с.303; 11, с.46]. Різниця між цими етапами – залежно від віку людини, конкретного політичного досвіду та, як вже зазначалося, ступеня самостійності політичної поведінки. Перша характеризує процес політичного просвітництва дітей і юнацтва, а друга випадає на зрілий вік і проявляється в активній взаємодії особистості з політичною системою на основі отриманих раніше ціннісних установок.

Таким чином, первинна політична соціалізація характеризує первинне (зазвичай з 3-5 років) сприйняття людиною політичних категорій, які поступово формують у неї вибірково-індивідуальне відношення до явищ політичного життя.

На думку американських вчених Д. Істона та Дж. Денніса, необхідно розрізняти чотири підетапи первинної соціалізації: «політизування» – усвідомлення дітьми існування зовнішньої (по відношенню до сім'ї) влади; «персоналізація» політики, в ході якої ті або інші фігури, які належать до сфери влади (наприклад президент, поліцейський, яких дитина часто бачить по телевізору або біля свого будинку), стають для неї зразками контакту з політичною системою; «ідеалізація» цих політичних образів, тобто утворення на їх основі стійкого емоційного відношення до політики; «інституціоналізація» засвоєних властивостей, що свідчить про ускладнення політичної картини світу дитини і її перехід до самостійного, надособистісного бачення політики [9; 10, с.302; 12, с.49].

Вторинна політична соціалізація характеризує той етап діяльності людини, коли вона засвоїла прийоми переробки інформації і здійснення ролей, здатна протистояти груповому тиску і виразити свою здібність до індивідуального перегляду ідеологічних позицій, переоцінки культурних норм і традицій. Таким чином, головну роль тут грає так звана зворотна соціалізація, що характеризує вплив самої людини на відбір і засвоєння знань, норм, прийомів взаємодії з владою. Саме тому вторинна соціалізація виражає безперервну самокорекцію людиною своїх ціннісних уявлень, переважних способів політичної поведінки та ідеологічних позицій [6, с.61].

Зустрічається й інша періодизація процесу політичної соціалізації, який представляється як безперервний процес поетапного поглиблення участі людини в політичній системі. За цим підходом прийнято виділяти чотири етапи політичної соціалізації:

1-й етап — дитинство і ранні юнацькі роки, коли дитина формує свої первинні політичні погляди і засвоює зразки політичної поведінки;

2-й етап — період навчання в старших класах школи і вузі, коли формується інформаційна сторона світогляду, одна з існуючих систем політичних норм і цінностей трансформується у внутрішній світ особистості;

3-й етап — початок активної соціальної діяльності індивіда, включення його в роботу державних органів і громадських організацій, коли відбувається перетворення людини на громадянина, становлення повноцінного суб'єкта політичного життя;

4-й етап — все подальше життя людини, коли вона постійно удосконалює і розвиває свою політичну культуру [13].

Застосування цього підходу до дослідження політичної соціалізації за умов швидких соціально-політичних змін в суспільстві викликає сумніви, бо в процесах трансформації природнім чином порушуються механізми соціального і політичного наслідування, трансляції політичного досвіду, змінюються сенси останнього. Між тим, цей підхід звертає увагу на можливість асинхронного накопичення якості різними компонентами політичної культури в процесі політичної соціалізації особи.

Слід зазначити, що в деяких опрацьованих автором даного дослідження джерелах зустрічається думка про те, що у сучасному суспільстві процес політичної соціалізації починається буквально з народження людини [2, с.717; 3; 14]. Проте навряд чи можна погодитися з цією точкою зору. Більш слушною здається думка професора Ж.Т. Тощенка про те, що процес політичної соціалізації проходить не відразу. Більш того, на певному етапі, на етапі дитинства, підліткового віку відстає від інших форм соціалізації. Тому він має і специфічні особливості.

Згідно Ж.Т. Тощенка, цей процес починається з раннього шкільного віку, хоча елементи політичної соціалізації можуть виявлятися у дитини і дещо раніше, хоча це скоріше передвісник, ніж сам процес засвоєння політичних ідей і поглядів. Наприклад, у дитини можна виховати пошану до тієї країни, в якій вона живе, відчуття гордості за професію батька або матері, що скоріше можна віднести до формування рис патріотизму, чим до виховання поваги до політичних цінностей і їх засвоєння [1, с.196-197].

В цілому особливості первинного етапу політичної соціалізації полягають в тому, що людині доводиться адаптуватися до політичної системи і норм політичної

культури, ще не розуміючи їх суті і значення. Тому засвоєння норм політичної культури в рамках цього етапу відбувається, перш за все, на емоційному рівні.

При цьому особливу стійкість зберігають не самі політичні переваги, засвоєні в дитячому віці, а усвідомлення значущості ієрархічного положення для реалізації влади і сам характер відношення до неї — повне підпорядкування, діалог, активна участь або опір [15, с.32].

Слід відмітити, що розглядаючи етапи політичної соціалізації, багато авторів наголошують, що основи політичних орієнтацій закладаються в дитячі і юнацькі роки [16, с.51; 17, с.97; 18, с.720]. При цьому підкреслюється, що політична картина світу, яка складається у людини, з роками в значній мірі змінюється, проте, її основні, «ядерні» параметри фіксуються в структурі особистості, відрізняючись стійкістю [3; 8, с.135; 10, с.303].

У цьому зв'язку варто згадати про досить суперечливий тезис про незмінність та більш істотний вплив уявлень, засвоєних на ранньому етапі соціалізації. Деякі автори ставлять під сумнів саму теоретичну спроможність цього положення. Так, Роберта Сігел вважає, що гіпотеза про вирішальний вплив дитячих уявлень на дорослу політичну поведінку і незмінність засвоєного в ранньому дитинстві неспроможна, оскільки не існує доказів того, що самі ці дитячі уявлення хоч скільки-небудь релевантні. На її думку, політичну соціалізацію слід інтерпретувати як процес, що протікає протягом всього життя особи, в ході якого ті або інші цінності і установки можуть змінюватися [19 с.17-22]. Концепції «стійкості» дитячих і юнацьких уявлень про політику (persistence perspective) протиставляється концепція «відкритості до змін протягом життя» (lifetime openness to change perspective).

Згідно цієї концепції, політичні диспозиції можуть з рівною часткою ймовірності змінюватися протягом всього життя і політичні орієнтації людей відображають той період соціалізації, який переживає людина в даний момент, займаючи певну позицію в соціумі і політичній системі, членом якої вона є.

Але, мабуть, найвагомішим аргументом, який примушує теоретиків політичної соціалізації, як мінімум, переглядати тезу про незмінність і стійкість дитячих і юнацьких уявлень про політику, стали процеси системних трансформацій в країнах колишнього соціалістичного табору, громадяни яких з середини 1980-х років з тим або іншим ступенем успішності намагаються інтеріоризувати абсолютно

нову для них, ліберально-демократичну систему цінностей [20, с.29-30].

В світлі наявного наукового досвіду, очевидно, можна погодитися з висновком Г.Дилигенського про те, що дійсно, в процесі первинної, дополітичної соціалізації складаються певні особистісні психічні структури, більш менш релевантні різним політичним орієнтаціям [21]. На користь концепції «стійкості» говорять висновки і результати емпіричних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Так, наприклад, в деяких джерелах можна зустріти припущення, що у випадках дисфункцій політичної системи, що ускладнюють передачу політичних цінностей новим поколінням і дезорієнтують сформованих громадян, у разі її реформування або навіть повного краху, у зрілих громадян відбувається повернення до ранніх базових уявлень, отриманих в ході ранньої, первинної соціалізації [3; 8, с.135].

Як підкреслює Г.Г. Дилигенський, дана концепція цілком адекватна тим ситуаціям, в яких інститути первинної соціалізації (сім'я, школа, інші дитячі установи) вносять в свідомість дітей єдину, несуперечливу систему політичних уявлень [21].

Результати зарубіжних емпіричних досліджень показують, що в деяких випадках, зокрема це стосується базових політичних прихильностей та партійної ідентифікації, первинні орієнтації дійсно мають сильний ефект, що має тенденцію продовжуватися [22, с.334].

Ще у 1952-1968 рр. авторами статті «Принцип первинності: зміна орієнтацій та політична соціалізація» за допомогою когортного аналізу було проведено дослідження, що мало на меті з'ясувати: в якій мірі три базові політичні орієнтації: партійна ідентифікація, політична участь і політична довіра залишаються стійкими і у дорослому житті. На основі проведеного дослідження було зроблено наступні висновки: партійна ідентифікація є більш стабільною у порівнянні з політичною участю і політичною довірою. Взагалі ж, політичні орієнтації змінюються більше, ніж базові прихильності, але менше у порівнянні з політичними віруваннями у конкретних політиків та їхні програми.

Таким чином, принцип первинності, констатують автори статті, є перебільшеним. Основні коливання занадто великі, принаймні це стосується політичної участі і політичної довіри. Крім того, ефекти дорослішання менш значущі для пояснення змін орієнтацій у порівнянні з ефектами сучасних змін [23, с.83-113].

Зрозуміло, що оскільки досвід і знання, та й історична ситуація, в якій живе людина, сильно відрізняються від того, що вона

дізнається і переживає в ранньому дитинстві, було б безглуздо думати, що вже в 3-5 років здійснюється остаточний вибір політичної орієнтації.

В той же час не можна заперечувати, що у будь-якої людини глибинні, придбані в період первинної соціалізації психічні структури так чи інакше беруть участь в політичному виборі. Але вони беруть участь, за визначенням Г.Дилигенського, лише як початковий «сирий матеріал» [21], який згодом, залежно від конкретних історичних, соціальних, культурних, особистих обставин (ситуацій) може лягти в основу абсолютно різних політичних орієнтацій або виявитися зовсім незатребуваним.

Можна припустити, що концепція «стійкості» може вважатися адекватною для пояснення деяких політичних орієнтацій та форм поведінки, і в той же час не пояснювати інші політичні орієнтації. В будь-якому випадку, як слушно зазначає автор статті «Політична соціалізація і майбутнє політики» М. Хуг, обґрунтованість даної концепції залишається відкритим емпіричним питанням [22, с.335].

Слід зазначити, що загальноприйнятою точкою зору є те, що процес політичної соціалізації протікає безперервно впродовж всього життя людини [1, с.199; 6, с.57; 10, с.301; 14]. По мірі накопичення соціально-політичного досвіду відбувається постійне видозмінення або зміцнення відповідних позицій і діяльності індивіда. Сприймаючи одні ідеї і навички, людина в той же час може поступатися іншими орієнтирами, обирати нові для себе способи спілкування з владою. Через це і рівень політичної соціалізованості людини не може залишатися незмінним, особливо при якісних змінах політичної системи, еволюції її цінностей і вимог до політичної поведінки суб'єктів [5, с.388; 9].

Наприклад, це стосується політичних реалій сучасного українського суспільства, в якому відбуваються інтенсивні трансформаційні процеси: у ньому навіть діти, які народились у радянську епоху (в 1980-і роки) протягом свого короткого життя пройшли спочатку соціалізацію, а потім, у роки незалежності, опинилися у новому соціальному і політичному середовищі і вступили вже на шлях ресоціалізації [24, с.34].

Саме тому, враховуючи вищевикладене, період дорослості слід також розглядати як важливу стадію політичної соціалізації.

Сказане пояснюється такими обставинами. Перш за все, через швидкі технічні, соціально-економічні й політичні зміни неможливо передбачити, яким буде світ навіть у найближчому майбутньому.

По-друге, політичний світ стає настільки різнобічним і різноманітним, що створює все зростаючі труднощі при визначенні індивідом свого вибору.

По-третє, значно збільшується горизонтальна й вертикальна мобільність. Дитина (юнак), соціалізована в одному громадському середовищі, ставши дорослою, може опинитися в зовсім іншому соціальному й політичному оточенні. Почетверте, інститути, які відповідають за соціалізацію дітей і юнацтва, наприклад, сім'я і школа, можуть бути більш компетентними в інших галузях знань і водночас менш компетентними у своїх знаннях про політичний світ, ніж ті заклади, які здійснюють політичну соціалізацію в період дорослості (наприклад, політичні партії і рухи) [2, с.720; 16, с.51; 17, с.97].

Таким чином, можна зробити **висновок**, що політична соціалізація — це процес набуття людиною політичних властивостей, відбувається під впливом соціальної і політичної системи, референтних соціальних груп та індивідуального усвідомлення (рефлексії) значущості тих чи інших проявів системи та своєї участі в ній. Процес постсоціалістичної трансформації став викликом класичним концепціям політичної соціалізації, зокрема концепції «стійкості уподобань» та періодизації політичної соціалізації як безперервного поетапного процесу. Між тим, існують емпіричні свідчення та теоретичні припущення, які зберігають уявлення про ґносеологічну цінність окремих положень зазначених концепцій, які – поруч з концепцією «змін цінностей протягом життя» - потребують емпіричної валідації на матеріалах українського суспільства.

Література:

1. *Тощенко Ж.Т.* Социология. Общий курс. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Прометей: Юрайт-М, 2001. – 511 с.
2. *Общая и прикладная политология: Учебное пособие.* / Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова. – М.: МГСУ; Изд-во “Союз”, 1997. – 992 с.
3. *Шестопал Е. Б.* Политическая психология. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Shestop/index.php
4. *Головин Н.А.* Теоретико-методологические основы исследования политической социализации. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 288с.
5. *Соловьев А. И.* Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов /А. И. Соловьев. — М.: Аспект Пресс, 2006.
6. *Малетин С.С.* Политология. Авторизованное учебное пособие для студентов заочного отделения Новосибирск – 1998. - 69 с.
7. *Даниленко Н.* Засоби масової комунікації і політична соціалізація особистості // Соціальна психологія. - 2004. - № 4 (6).
8. *Ольшанский Д.В.* Основы политической психологии. — Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — 496 с.
9. *Пугачев В., Соловьев А.* Введение в политологию. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Pugach/index.php
10. *Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В.* Политология: Учебник. - М.: Юристъ, 2002. – 511 с.
11. *Кучеренко А. А.* Особливості соціалізації офіцерів-прикордонників під час формування політичної культури в умовах службової діяльності // Педагогічні науки. № 48/2. Частина II (76).
12. *Малаканова О.А., Акифьева Ю.Н.* Агенты политической социализации: теоретико-методологические и исследовательские аспекты изучения// Вестник СамГУ. 2006. №10/1.
13. *Клименко А., Румынина В.* Обществознание. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/Klim/index.php
14. *Степанова Е.Н.* Политическая социализация в информационном обществе. – Режим доступа: <http://www.asu.ru/files/documents/00000357.doc>
15. *Конода И.В.* Политическая социализация в современном российском обществе // Власть. 2007. №4.
16. *Проскуріна О.* Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості //Політичний менеджмент. –2003. – № 2.
17. *Демидов А.И., Федосеев А.А.* Основы политологии: Учеб. пособие,— М.: Высш. шк., 1995.— 271 с.
18. *Тотьмянин Н.Д.* Основные аспекты политической культуры и социализации американцев / Н.Д. Тотьмянин // США. Экономика, политика, идеология. 1995. №1.
19. *Sigel R.S.* New Directions for Political Socialization Research; Thought and Suggestions. // Perspective on Political Science. – 1995. – Vol. 21. – №1.
20. *Преснякова Л. А.* Теория политической социализации // Политическая наука. - 2002. - №2.
21. *Дилигенский Г.* Социально-политическая психология. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dilig/index.php
22. *Marc Hooghe.* Political socialization and the future of politics // Acta Politica. - 2004.- № 4.
23. *Donald Searing, Gerald Wright, George Rabinowitz.* The primacy principle: attitude change and political socialization // British Journal of Political Science. -1976. - №3.
24. *Русскін В.В.* Політична соціалізація особистості: особливості сприйняття політичної інформації// Наукові праці. Том 79. Випуск 66.